

αὐτῆς λόγον ὑπάρξεως ὑφιστάμενον δ' αἰείποτε τὰς διακυμάνσεις τοῦ ἐκάστοτε κρατοῦντος συμφέροντος τοῦ ἰσχυροτέρου, ἀτόμου ἢ ἔθνους.

§ 17 Δίκαιον καὶ Ἐπιείκεια.

Τὸ δίκαιον ἐπιβαλλόμενον καταναγκαστικῶς εἰς τὰ ἄτομα ἢ τὰς κοινωνίας ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως ἢ ἀμφισβήτησεως τῶν κανόνων αὐτοῦ, δὲν πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται πάντοτε ἀπολύτως. *Suum ius summa iustitia*. Εἰ καὶ διεκδικοῦν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτοῦ ἀπόλυτον κῦρος, πολλάκις ἀφίσταται τούτου χάριν ἀνωτέρων καὶ εὐγενεστέρων σκοπῶν. Ὑπάρχουσι περιστάσεις, καθ' ἃς παράβασίς τις τοῦ δικαίου προσκλήθῃ ἐκ λόγων, ἀνωτέρων τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως, ἐξ ἀγνοίας, ἐκ πλάνης, διότι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ὑπόκειται εἰς πειρασμούς. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη ἐλαστικωτέρας ἐρμηνείας ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτοῦ, φιλανθρωποτέρας ἐκτελέσεως, λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς ἀνθρωπίνης ἀτελείας. Οὕτω παρίσταται ἡ ἐπιείκεια, ἐπιαισθητικὸν τοῦ νόμου (1). Ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐπιεικείας λαμβάνονται ὑπ' ὄψει αἱ περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἐνήργησε τὸ ὑποκείμενον, παραβῶν τοὺς κοινωνικοὺς νόμους.

Ἡ ἐπιείκεια εἶνε ἐκδήλωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου τῆς ἀνθρωπότητος, τοῦ συνδέσμου καὶ τῆς ἀλληλεγγύης τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μελῶν, τῆς ἐμφύτου συμπαιδείας· δι' αὐτῆς παρεμβάλλεται ἡ ἠπιότης καὶ ἡ φιλανθρωπία, περιορίζουσα τὸ αὐστηρὸν καὶ ἀτεγκτον δίκαιον, μὴ ἀναπτυσσόμενον ἐν τῇ κοινωνικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει ὑπὸ τὴν ἐννοίαν μόνον τῆς αὐστηρότητος, ὑφισταμένου δ' ἐν πάσῃ ἐποχῇ τὴν σύμπραξιν τῆς ἐπιεικείας. Ἡ ἀπόλυτος, μέχρις ἀγριότητος πολλάκις ἐξικνουμένη ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου δὲν μαρτυρεῖ πάντοτε συνειδήσιν τῶν κανόνων αὐτοῦ, ὅσον τραχεῖαν καὶ ἀπηνῆ μὀρφωσιν ἠθικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν ἡ δὲ περιπτώσει ἡ ἐπιείκεια συμπράττει μετὰ τοῦ δικαίου, εἶνε σημεῖον λεπτότητος ἠθῶν, ἐξημερώσεως ἔθνικῆς, πολιτισμοῦ. Ἡ πολιτεία, ἡ ἐντεταλμένη τὴν πραγμάτωσιν τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, ὑποχρέωσιν ἔχει νὰ σκέπτηται, ὅτε μὲν ἐφαρμόζουσα τοῦτο μετ' αὐστηρότητος, ὅτε δὲ μετὰ μέτρου συνωδᾷ πρὸς τὰς ἀνάγκας, ὑφ' ἃς διατελεῖ ἡ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν αὐτῆς τεθειμένη κοινωνία.

(1) Ἀριστοτέλ. Ἠθικὰ Νικομάχεια V 14.

Ἡ ἐπιείκεια εἶνε μία τῶν εὐγενεστέρων ἐκδηλώσεων τῆς ἠθικότητος, ὑπομιμνήσκουσα τὸ φιλάγαθον ἐκεῖνο δόγμα τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ : " *Ἀνθρώπος εἰμι. Ἐνῶ ὁ φιλόσοφος ἀναζητεῖ αὐτὴν ἐν τοῖς ἐσωτάτοις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐν τῇ ἀνάγκῃ τῆς ἀλληλεγγύης, ὁ νομοθέτης ὀφείλει νὰ ὀρίζη καὶ δι' αὐτὴν τὴν προσήκουσαν θέσιν ἐν τῷ κοινωνικῷ κώδικι, ἂν σκοπῇ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν πραγματικὴν ἀπήχησιν τῶν ἠθικῶν νόμων, δικαιούται δ' ὁ δικαστὴς ἐν πάσῃ αὐτοῦ ἐτυμηγορίᾳ νὰ ἐκτιμᾷ τὴν ἔννοιαν αὐτῆς καὶ τὴν ἀνάγκην. Ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος (1), ὁ ἀναγαγὼν τὴν ἀρχὴν τῆς ἠθικότητος εἰς τὴν συμπάθειαν, ἀφ' ἧς ἀπορρέουσιν αἱ ἀρχαὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἔλυσεν ἀναμφιβόλως τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος καὶ ἐξελίξεως. Ἡ ἀλγοῦσα ἐπὶ τῷ ξένῳ παθήματι ψυχὴ εἶνε μὲν συμπαθὴς πρὸς τὸν παθόντα, ἀλλ' οὐχ ἦττον δὲν εἶνε ἀδιάφορος καὶ πρὸς τὸν αὐτουργὸν τοῦ ἀδικήματος' διότι καὶ ὁ ἀδικῶν πάσχει, νοσοῦσης τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ ἀδυνατούσης νὰ κατανοήσῃ τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, ἣν προὔξενησε. Βεβαίως ἐκλονήθησαν τὰ κοινωνικὰ θεμέλια ἐκ τοῦ τελεσθέντος ἀδικήματος, ἀλλ' οὐδὲν κατορθοῦται διὰ τῆς αὐστηρᾶς μόνον ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Ἐντεῦθεν ἐπιβάλλεται τῇ πολιτείᾳ πολλάκις ἐν δεδομέναις στιγμαῖς τὸ ὑπέρτατον, τὸ ἱερὸν δικαίωμα τῆς χάριτος, οὐ χρῆσις δέον νὰ τελεῖται μετὰ φειδοῦς καὶ περισκέψεως, τηρουμένων πάντοτε ὑπ' αὐτῆς τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς' ἄλλως καθίσταται τοῦτο ἀπειλητικὸν καθ' αὐτοῦ ὄπλον καὶ ἐπιβουλή, διαπραττούσης τῆς πολιτείας μείζον ἔτι ἀδίκημα διὰ τῆς ἀδίκως καὶ ἀτελεσφόρως ὑπ' αὐτῆς ἀπονεμομένης χάριτος, ἐνθαρρυνούσης μὲν τὸν ἀδικοῦντα καὶ ἄλλους αὐτὸν ἀπομιμουμένους πρὸς νέα ἀδικήματα, μὴ πληρουμένης δὲ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιεικείας. Ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις, ἀναγορεύουσα ταύτην ὡς δόγμα, ὑποδεικνύει προδήλως, ὅτι κατανοεῖ εὐρύτατα τὸν σκοπὸν τῆς κοινωνίας, ἐρειδουμένης ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς πρὸς ἄλληλα τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μελῶν συμπράξεως.*

Ἡ μεταξὺ δικαίου καὶ ἐπιεικείας σχέσις δὲν ἐκδηλοῦται ἢ αὐτὴ καθ' ἀπάσας τὰς ἐποχὰς καὶ παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς. Παραλλάσσει δ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καθ' ὅσον ἢ περὶ δικαίου συνείδησις τῆς κοινω-

(1) Schopenhauer's Die Beiden Grundprobleme der Ethik § 16.

νίας απομακρύνεται μάλλον ἢ ἤττον τῆς ὑφισταμένης ἐννόμου τάξεως ἀμφοτέρων τούτων διατελούντων ἐν ἀρμονικῇ ἐνότητι, τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἐπιείκεια δὲν εἶνε κεχωρισμένα κοινωνικὰ δυνάμεις, ἀλλὰ σύμμαχοι καὶ συνεπίκουροι. Ἄλλ' ἐνίοτε ἡ ἐπιείκεια συμπληροῖ, εὐρύνουσα ἢ περιορίζουσα τὸ δίκαιον, ὅποτε ἐκδηλοῦται σύγκρουσις μεταξὺ τῆς περὶ τούτου συνειδήσεως τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐννόμου τάξεως· τοῦτο δὲ συμβαίνει, ἐν ᾧ χρόνῳ λαὸς τις ἔσχεν ἀνάπτυξιν ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ τοιαύτην, ὥστε ἡ περὶ δικαίου συνείδησις αὐτοῦ διατελεῖ ἐν πλήρει ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λειτουργοῦντας θεσμούς· ἐν τοιαύτῃ περιστάσει τὸ δίκαιον δὲν εἶνε πλέον ἐκδήλωσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ, οὐδ' ἀντιπροσωπεύει τὸ φρόνημα αὐτοῦ καὶ τὴν ιδέαν περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ προσήκοντος. Κατάδηλος καθίσταται τότε ἡ ἐννοια καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιείκειας, δικαιουμένης νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ νομοθέτου, ὑφισταμένου τὴν ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων ιδεῶν, καὶ ἐν τῇ ἐτυμηγορίᾳ τοῦ δικαστοῦ.

Ἄν τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἐπιείκεια μὴ συνέπραττον ἀλλήλοις, διετέλουν δ' ἐν διενεκεῖ ἀντιθέσει, ὁ σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας δυσχερῶς θὰ ἐπραγματοῦτο. Τὸ δίκαιον, ἀπολύτως ἐφαρμοζόμενον, ἀνευ ἀνάγκης πολλάκις προξενοῦν ὀδύνην εἰς τι τῶν μελῶν τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, ἢκιστα ἤθελε συντελεῖ εἰς τὴν θεραπείαν αὐτοῦ, οὐδὲ θὰ ἐξεπροσώπει τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ φύσιν καὶ καταγωγὴν. Ἴν' πάσῃ ἀρα περιστάσει ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, εἴτε ὡς ἀστικοῦ, εἴτε ὡς δημοσίου, εἴτε ὡς παινικοῦ, δεόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψει καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ λειτουργοῦσα ἐπιείκεια. Αὕτη εἶνε ἐπίσης δίκαιον ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ, μεσάζουσα δύναμις μεταξὺ τῶν κανόνων τοῦ αὐστηροῦ δικαίου καὶ τῶν ἐπιταγμάτων τῆς ἠθικῆς. Διὰ τῆς ἀρμονίας δὲ ταύτης πραγματοποιῶνται ἀληθῶς ὁ σκοπὸς τῆς κοινωνίας, ἡ ὅσον ἐνεστί πραγμάτων εὐδαιμονία τῶν ἀνθρώπων.

§ 18 Ἀποστολὴ τοῦ Δικαίου.

Ἐκ τῆς ἀποστολῆς ἀφετηρίας ὀρμώμενον τὸ δίκαιον καθίσταται προῖκτον τοῦ χρόνου ὁ ὑπέρτατος νόμος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἴν' ἀρμονικῇ συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἐπιείκειας ἐξασφαλίζῃ τὴν κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἐνότητα, καθορίζει δὲ τὰ ὅρια τῆς ἐνεργείας

ἐκάστου ἀτόμου λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐνεργείας τοῦ συνόλου τῶν λοιπῶν ἀτόμων. Οὕτω σὺν τῷ χρόνῳ τὸ ἀνθρώπινον ἐγὼ ἀποκαθαίρεται ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἐνστίκτων τῆς φιλαυτίας καὶ τοῦ ἀτομισμού, ὑφ' ἧ κατὰ πρῶτον ἐκδηλοῖ ἑαυτό, αἰσθάνεται δὲ παραχρῆμα, ὅτι ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ δικαίου καθορισμῷ τῆς αὐτονομίας τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ ἀναγνωρίζεται ἅμα τὸ δίκαιον τῆς αὐτονομίας τῶν ἄλλων. Θέλει συμπαθήσῃ, θέλει συνδράμῃ τῷ μετ' αὐτοῦ παραπλήσιον σκοπὸν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπιδιώκοντι· ἀλλὰ μὴ καὶ τοῦτο ἀφ' ἑτέρου δὲν θέλει τύχῃ τῆς ἰδίας συνδρομῆς; Ἡ κοινωνικὴ αὕτη ἀλληλεγγύη δὲν ἐπιβάλλεται ἄνωθεν, ἔξωθεν, ἀλλ' ἀκαταναγκάστως ὠθεῖται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν ἐνότητα, ἧς τὰ ὅρια κανονίζονται μόνον ὑπὸ τοῦ δικαίου.

Ἡ στιγμὴ αὕτη τῆς ὀριστικῆς πραγματώσεως τοῦ δικαίου, συνεργαζομένου ἐκάστοτε μᾶλλον ἢ ἥττον μετὰ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐπιεικειᾶς ἐν πάσῃ περιόδῳ τῆς ἱστορίας, παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς ἐν ἐννοίᾳ εὐρυτέρᾳ ἢ μᾶλλον περιορισμένη, ἀποκαλύπτεται ἐν τῷ φιλίῳ δεσμῷ τῶν δύο φύλων, ἐν τῷ φίλτρῳ τῶν γονέων, ἐν ταῖς ὑποχρεώσεσι τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἐν ἀπάσαις ταύταις ταῖς περιστάσεσιν ἐκδηλοῦνται ἀμοιβαῖα καθήκοντα καὶ δίκαια. Οὕτω τὸ ἐγὼ ἐκεῖνο, εἰς ὃ ἡ θεωρία τῆς Κοινωνικῆς Συνθήκης ἀνήγαγε τὴν πρώτην ἀρχὴν τοῦ δικαίου, τὸ ἐγὼ, τὸ ἄνευ αἰσθήματος καὶ συμπαθείας, ἐλαυνόμενον ὑπὸ τῶν ἐνστίκτων τῆς φυσικῆς αὐτοσυντηρήσεως, οὐδένα δύναται νὰ διεκδικήσῃ λόγον πρὸ τοῦ ὀρμεμφύτου τῆς ἐνότητος καὶ ἀλληλεγγύης, ὑφ' οὗ ὠθεῖται ἐμφύτως ἐν τῷ κοινωνικῷ καὶ ἱστορικῷ αὐτῆς βίῳ ἢ ἀνθρωπότητι. Ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται μὲν τὸ πρῶτον ὡς ἀτομον φυσικῶς τε καὶ ἠθικῶς, ἀλλ' ἡ ιδιότης αὐτοῦ αὕτη δύναται νὰ λάβῃ πλήρη ὑπόστασιν μόνον ἐν τῇ συνεργασίᾳ καὶ τῇ ἐνότητι μετὰ τῶν ἄλλων ἀτόμων. Ὁ δὲ δεσμὸς οὗτος, εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, δι' οὐδεμιᾶς ἄλλης δυνάμεως δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ τοσοῦτο τελεσφόρως, ὅσον διὰ τοῦ δικαίου, τῆς ὑπερτάτης δυνάμεως, ἣτις προορισμὸν ἔχουσα ἐν τῇ πραγματώσει τῶν ἠθικῶν νόμων νὰ καθορίσῃ τὰ ὅρια τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας ἐκάστου προσώπου, ἀναγνωρίζει τὴν φυσικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν, ἐξασφαλίζουσα ἅμα τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ ἐνεργείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Φάσεις τοῦ Δικαίου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ.

§ 19. Τὸ Δίκαιον καὶ αἱ φάσεις αὐτοῦ.

Ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελιξεί τῶν αἰώνων τὸ δίκαιον δὲν ἐκδηλοῦται ἐνιαίως, οὐδ' ἀναπτύσσεται ὁμοιομόρφως, τὸναντίον δὲ ποικίλλει κατὰ χρόνον καὶ τόπον. Ἐνῶ εἶνε ἐνιαίον κατ' ἀρχήν, ἀπὸ μιᾶς ἀπορρέον ἀρχῆς, τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, ὡς ἱστορικὸν δεδομένον λαμβάνει ποικίλας μεταμορφώσεις, ὑφιστάμενον δεινικῶς τὴν ἐπίδρασιν ποικίλων αἰτίων. Πᾶσα περίοδος ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ ἰδίου τύπου δικαίου· πᾶσα δὲ φυλὴ δημιουργεῖ ἐπίσης ἰδίαν αὐτοῦ μορφολογίαν.

Εἶνε τοῦτο νόσος τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς σατανικῶς ἀποφαινεται τὸ πονηρὸν πνεῦμα τῆς νεωτέρας ἀρνήσεως (1); Ἴάν τὸ δίκαιον ὡς ἱστορικὸν δεδομένον λαμβάνη ποικίλας, ἀντιθέτους πολλάκις φάσεις, πρέπει νὰ καταλογισθῇ ἢ παλινωδία αὕτη εἰς τὴν ἔλλειψιν φιλοσοφικῆς αὐτοῦ ἐννοίας, ἠθικῆς ὑποστάσεως, ἀληθείας; Ἢ φαινομενικὴ ἀστασία ἐν τῇ πραγματώσει αὐτοῦ εἶνε ἢ μὴ ὑπόστασις πραγματικῆς βάσεως; Ἄν διαφόρως κατανοῇ τοῦτο καὶ ἐφαρμόζη ἐν δεδομέναις περιστάσεσιν ὁ βάρβαρος καὶ διαφόρως ὁ πεπολιτισμένος, ἄλλως ὁ ἐν ψυχρῷ κλίματι καὶ ἄλλως ὁ ἐν θερμῷ, συμπεραίνεται ἐκ τῆς ποικί-

(1) Es erben sich Gesetz' und Rechte,
wie eine ew'ge Krankheit fort;
sie schleppen von Geschlecht sich zum Geschlechte
und rücken sacht von Ort zu Ort,
Vernunft wird Unsinn, Wohlthat Plage;
weh dir, dass du ein Enkel bist!
Vom Rechte, das mit uns geboren ist,
von dem ist, leider! nie die Frage.

(Goethe's Faust).

λίας ταύτης ἢ ἔλλειψις ἐνότητος ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ ἀρχῇ τοῦ δικαίου; Ἡ φυσιολογικὴ ἔρευνα καὶ ἀνάλυσις τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος ἤκιστα δικαιολογεῖ τὰ τοιαῦτα πορίσματα, δι' ὧν ἐπιτρέπεται μὲν εἰς τὸν Μεφιστοφιλῆ νὰ χλευάσῃ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ εἰς θετικὴν ἐπιστήμην νὰ ἐκδώσῃ ὀριστικὴν ἐτυμολογίαν.

Τὸ δίκαιον κέκληται νὰ κανονίσῃ τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ὡς κοινωνικῶν παραγόντων. Ἀλλ' οὗτοι παραλλάσσουν κατὰ χρόνον καὶ τόπον ὡς λογικὰ καὶ ἠθικὰ ὄντα. Συνωδὰ δὲ τῇ παραλλαγῇ ταύτῃ παραλλάσσουν καὶ αἱ περὶ πάντων τῶν πραγμάτων ιδέαι αὐτῶν, αἱ ροπαί, αἱ ἀνάγκαι. Τὸ δίκαιον ἄρα, κανονίζον τὰς σχέσεις ταύτας, ποικίλως κατ' ἀνάγκην ἐκδηλοῦται συμφώνως τῇ ποικίλῃ τῶν ἀνθρώπων ἐκδηλώσει. Ἄν ὁ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἄνθρωπος σκέπτεται διαφόρως τοῦ ἐν τῇ Δύσει, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ἡ ἄρνησις τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ· καὶ ἂν τὸ δίκαιον κατὰ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν διαφόρως ἐκδηλῶται ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ χώρᾳ, δὲν ἐπιτρέπεται τὸ πόρισμα τῆς ἀρνήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου.

Ἡ μορφολογικὴ ἐκάστοτε ἀλλοίωσις τοῦ δικαίου εἶνε πόρισμα ἐθνολογικῆς καὶ ἠθικῆς διαφορᾶς τοῦ ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος, παραλλάσσοντος κατὰ χρόνον καὶ τόπον. Ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀποτελεῖ ἄρνησιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνότητος αὐτῶν, ἄρα καὶ ἡ ποικιλία, ὑφ' ἣν ἐξωτερικεύεται τὸ δίκαιον, δὲν ἀποτελεῖ ἄρνησιν ἐνότητος αὐτοῦ. Διὰ τῶν φυλῶν καὶ τῶν αἰώνων, ἐν μέσῳ ἀεννάων ἱστορικῶν μεταμορφώσεων, πρωταγωνιστεῖ μὲν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει, ἀλλ' ὑπὸ διαφόρους μορφάς· οὐδέποτε ἐκλείπει, ἐξ οἷας δῆποτε κοινωνικῆς καταστάσεως. Ἔχει συνείδησιν δικαίου ὁ ἄγριος, ἀναγνωρίζει κανόνας διέποντας τὰς πρὸς τοὺς ὁμοίους αὐτοῦ σχέσεις, ὅπως καὶ ὁ μᾶλλον πεπολιτισμένος, ὁ κατανοῶν καὶ πραγματῶν εὐρύτερον καὶ ἀνθρωπινώτερον τοὺς κανόνας τούτους.

§ 20 Τὸ Δίκαιον ὡς ἱστορικὴ ἐμφάνεια.

Τρεῖς ἰδίαι εἶνε αἱ κυριώταται περίοδοι, καθ' ἃς ἐκδηλοῦνται αἱ μεγάλαι μορφαί τῆς ἐξωτερικεύσεως τοῦ δικαίου ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἀνελιξίῃ — ἡ ἀνατολική, ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ καὶ ἡ τρίτη διὰ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ κόσμου ἀποκαλυφθεῖσα.

Ἐν Ἀνατολῇ, τῇ πρώτῃ ἱστορικῇ κοινωνίᾳ, παρίσταται τὸ δίκαιον ὡς ἄμεσος ἀποκάλυψις τῆς Θείας βουλήσεως. Δίκαιον εἶνε ὁ θεῖος νόμος, διέπων τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τε τοὺς ὁμοίους αὐτῷ καὶ πρὸς τὸ ὑπέρτατον ὄν. Ἐντεῦθεν πᾶσα αὐτοῦ παράβασις εἶν' ἅμα καὶ παράβασις τῆς Θείας ἐντολῆς, ἄρνησις τῆς Θείας μεγαλειότητος. Ὁ θεοκρατικώτατος τῶν λαῶν τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου, οὗ ἡ νομοθεσία ὑπηγορεύθη μέσῳ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ δημιουργοῦ, περιέλαβεν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ πίστεως συμβόλῳ τὸν τε θρησκευτικὸν καὶ τὸν πολιτικὸν αὐτοῦ νόμον. Ἐν τῇ θρησκείᾳ ὑφίσταται ἐκλειψιν πᾶσα κοινωνικὴ δύναμις καὶ ἰδέα, ἡ δὲ ἀνθρωπίνῃ προσωπικότητι κάμπτεται ἢ συντρίβεται ὑπὸ τῆς Θείας δυνάμεως. Ὁ Θεὸς κρίνει ζῶντας καὶ νεκρούς· αὐτὸς εἶνε ὁ λόγος, αὐτὸς καὶ τὸ ξίφος κατὰ τοῦ ἀσεβοῦς, τοῦ παραβάτου θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων νόμων. Ὁ Ἰεχωβά εἶνε τύραννος μᾶλλον ἢ πατὴρ φιλόανθρωπος ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ νομοθεσίᾳ. Μόνον τὸ αὐστηρὸν δίκαιον εἶνε ὁ νόμος αὐτοῦ, μέχρις ἐκδικήσεως πολλάκις προβαίνων, ἄνευ σκιάς ἐπιεικείας. Οὕτως ἐν τῇ καμίνῳ ταύτῃ τῆς θεοκρατικῆς παμβασιλείας ἀποσβέννυται πᾶσα ζωὴ, ὡχρὰ δὲ καὶ ἄνευ περιπετειῶν, ἐνεργείας καὶ διαφέροντος παρέρχεται ἡ ἱστορία. Ἢ Ἀνατολὴ ὑπέταξε τοὺς ἐπιγείους νόμους τοῦ δικαίου εἰς τὸ θεῖον δίκαιον τῆς θρησκείας, τὸν ἀνθρώπον εἰς τὸν Θεόν. Ἐν τῇ πτήσει τῶν μεταφυσικῶν αὐτῆς ρεμβασμῶν ἠβουλήθη νὰ συμμίξῃ τὸν οὐρανὸν μετὰ τῆς γῆς, τὸ πεπερασμένον μετὰ τοῦ ἀπείρου· ἀτυχῆς ἀπόπειρα, ἐξ ἧς ἐτιμωρήθη, στερηθεῖσα τῆς ἰσχυρᾶς ἐκείνης καὶ δημιουργικῆς αὐτοβουλίας, ἧς ἄνευ ὁ ἀνθρώπος, ἐνδεὴς πάσης εἰς ἑαυτὸν πεποιθήσεως, ἀπὸ αὐτονόμου ἱστορικοῦ παράγοντος μεταβάλλεται εἰς ὄργανον, παρ' ᾧ ἐλλείπει πᾶσα βούλησις καὶ ἐνέργεια.

Ἐν τῷ ἑλληνορωμαϊκῷ κόσμῳ ἡ ἀτομικότης κατακτᾷ εὐρύτερον καὶ ἀσφαλέστερον αὐτενεργείας ἔδαφος. Ὁ ἄνθρωπος σύννοιδεν ἑαυτὸν κατὰ βάθος καὶ πλάτος, διεκδικεῖ ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν. Ἐν τοιαύτῃ κοινωνικῇ μορφῇ τὸ δίκαιον λαμβάνει σύμφωνον αὐτῇ μορφήν· δημιουργικὸς δ' αὐτοῦ παράγων ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνθρωπίνῃ συνείδησις. Ὑπὸ τὴν νέαν ταύτην ἀρχὴν τοῦ δικαίου διεξάγεται ἡ τεραστία ἐργασία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἰδίᾳ ἐν τοῖς γράμμασι, ταῖς τέχναις καὶ ταῖς ἐπιστήμαις, μετὰ ταῦτα ἐν τῇ πολιτικῇ ἐργασίᾳ

τῶν Ἑλληνομακεδόνων Φιλίππου, Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Ἐπιγόνων, εὐρύτερον δὲ καὶ ὑπὸ μείζονας διαστάσεις τόπου καὶ χρόνου ἢ τεραστία ἐνέργεια τῆς ρωμαϊκῆς Τύχης, διότι τύχη ἀληθῶς ὄφειλε νὰ πρωτοστατῇ ἐν τῇ ἀκαταγωνίστῳ ἐκείνῃ ἐνεργείᾳ τοῦ κολοσσαίου τούτου λαοῦ. Καὶ εἶνε μὲν ἔτι ἡ τὴν κοινωνίαν ἐκπροσωποῦσα πολιτεία ὁ ἐπίγειος θεὸς τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ τὸ ἄτομον παρακολουθεῖ αὐτῇ ἐρρωμένως, συναγωνιζόμενον, συνευτυχοῦν, συμπάσχον, συναισθανόμενον. Ἡ ἱστορία δὲν εἶνε πλέον μοιραῖον κατασκευάσμα τῆς θείας βουλήσεως, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐλευθέρως δρῶντος. Οὕτω τελεῖται διὰ τῆς Ἑλλάδος τὸ πρῶτον καὶ εἶτα διὰ τῆς Ρώμης ἐπανάστασις ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει τοῦ δικαίου. Ἐκλείπουσιν ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς σκηνῆς οἱ προφῆται, οἱ θεόπνευστοι, τὰ ὄργανα τῆς ξένης βουλήσεως· ἀλλ' ἔρχονται οἱ σοφοί, οἱ μεταρρυθμισταί, οἱ ἐμπνευσμένοι ἀπόστολοι τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀντὶ τοῦ Ζωροάστρου καὶ τοῦ Μωϋσέως ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Σωκράτης. Ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις προβαίνει ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος μέχρι τῶν τελευταίων ὁρίων τῆς ἀποστασίας, ἐπιφωνοῦσα μετὰ τοῦ Πρωταγόρου « χρημάτων πάντων μέτρον ἄνθρωπος ». Κραυγὴ τολμηρὰ ἀπὸ τινος ἀπόψεως, ἀρνητικὴ παντὸς νόμου καὶ πάσης ἠθικῆς τάξεως, ἀλλ' ἐκδηλοῦσα ἀφ' ἑτέρου τὴν εἰς ἑαυτὴν πίστιν τῆς φυλῆς ἐκείνης, ἥτις ἐφρόνει ἑαυτὴν ἰσόθεον. Ἐν χρονικῷ ὀλίγων αἰώνων διαστήματι τὸ δίκαιον χειραφετεῖται ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδράσεως, καθιστάμενον ἐξ ὀλοκλήρου ἀνθρώπινον, ἐρευνᾷ δ' αὐτὸ ἡ ἐπιστήμη μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας. Διὰ τοιαύτης ἐργασίας σχηματίζονται καὶ διαμορφοῦνται αἱ ἐλεύθεραι ἐλληνικαὶ πολιτεῖαι, τὸ πρῶτον βῆμα τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὁ ρωμαϊκὸς κόσμος ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν τῷ ἐλληνικῷ ἐξέλιξιν· παρ' αὐτῷ ἡ ἰδέα τοῦ ἀτόμου καθίσταται ἐναργεστέρα καὶ πραγματικωτέρα· τὸ δίκαιον ὑφίσταται πλήρη τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, ἡ δὲ περὶ αὐτοῦ ἐπιστήμη κηρύσσεται *humanarum rerum notitia, justī atque iniustī scientia*. Ἡ ἐπιείκεια ἀναγνωρίζεται συμπάρεδρος τῷ δικαίῳ δύναμις. Ἀλλὰ τοῦτο, καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ρώμῃ, καταλαβὸν ἀπολύτως τὰ σκῆπτρα τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως, ἐπρωταγωνίστησε μὲν ἐπὶ τινὰς στιγμὰς καὶ ἐθαυματούργησεν, ἀλλ' ἐπὶ βλάβῃ τῆς ἠθικῆς, ἣν ἐζήτησε νὰ καθυποτάξῃ εἰς τὰ προσωρινὰ συμφέροντα τοῦ πολι-

τικοῦ καθεστώτος· οὕτως ἐπῆλθεν ἡ πτώσις τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἡ ἀποσύνθεσις ἐν μέσῳ περιστάσεων, ἐκπροσωπουσῶν ἠθικῶς μίαν τῶν δυστυχεστάτων περιόδων τῆς ἱστορίας. Ἐν τῇ αὐτῇ στιγμῇ ἀποκαλύπτεται ὁ Χριστιανισμός, σύμβολον ἔχων τὴν ἀνθρωπίνην ἠθικότητα, καὶ μετ' ὀλίγον ὁ γερμανικὸς κόσμος, ἐγγέων νέον αἷμα ζωῆς καὶ σφρίγους εἰς τὸν ὀργανισμὸν τῆς ἐξησθενημένης ἀνθρωπότητας.

Ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν δύο τούτων ἀρχῶν προῆλθε νέα ἱστορικὴ περίοδος, ἀρξασμένη μὲν νὰ κυφορῆται ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ μέσου αἰῶνος, ἐκδηλωθεῖσα δὲ ἰδίᾳ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἐν τῷ δικαίῳ. Ἡ νέα περίοδος καθιέρωσε τὸ δόγμα τῆς χειραφετήσεως τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, τοῦ πνεύματος, ἀπὸ πάσης ὑπερφυσικῆς κηδεμονίας, εἴτε θρησκευτικῆς, εἴτε κοινωνικῆς, τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅλας αὐτῆς τὰς ὑποστάσεις, τῆς ἰσότητος, τῆς ἐργασίας. Ἰσχυρτέρα ἱστορικὴ ἰδέα διέπει τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀναγνωρισθείσης τῆς αὐτονομίας αὐτῶν· εἰς ταύτην δ' ἀποδοτέαι αἱ δύο μεγάλαι ἐκδηλώσεις τῆς ἀρξασμένης παλιγγενεσίας, ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος καὶ ἡ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν Ἰουρώπῃ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ Ἐπανάστασις τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων, αἵτινες κατέστησαν ἀφετηρία τῆς νέας ἠθικῆς τάξεως τοῦ ἀρχομένου ἀνθρωπίνου αἰῶνος.

Τὸ καθ' ἡμᾶς ἱστορικὸν δίκαιον ἐκπροσωπεῖ τὸ πνεῦμα, τὰ ἰδεώδη, τὰς ροπὰς τῆς νέας κοινωνικῆς συνειδήσεως. Ὑπὸ τὴν προηγηθεῖσαν ἀπὸ αἰῶνων ἐργασίαν ἡ ἀνθρωπότης σταδιοδρομεῖ ἐπὶ νέων τριβῶν, διαφόρων ἐξ ὀλοκλήρου τοῦ παρελθόντος. Αἱ ὑπερφυσικαὶ δυνάμεις, αἱ τέως κρατοῦσαι ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ἰδέας, κατεπολεμήθησαν· ἡ ἱστορία ἔλαβε τὸ χρίσμα τῆς ἐνεργείας τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων· τὸ πνεῦμα κατίσχυσε τῆς ὕλης, ἡ ἠθικὴ τῆς φύσεως. Ἐκ δὲ τῆς μεγάλης ταύτης συγκρούσεως ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀντιμάχων στοιχείων, διαμορφοῦται ὁ σημεῖραι ἡ νέα κοινωνία καὶ μετ' αὐτῆς νέα θεωρία τοῦ δικαίου, τέλεον ἀνθρωπίνου, ἀφετηρίαν ἔχουσα τὴν ἁρμονικὴν συνεργασίαν τῆς ἐλευθέρας ἀτομικότητος καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης.

§ 21 Ἔθιμι, νόμοι.

Ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ σταδιοδρομίᾳ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἡ

ἐκείνης τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ κοινωνικοῦ στοιχείου, τὸ δίκαιον παρίσταται ὑπὸ δύο μορφᾶς ὡς ἔθιμον καὶ ὡς νόμος.

Τὸ ἔθιμον εἶνε ἡ πρώτη μορφή τῆς κοινωνικῆς πραγματώσεως τοῦ δικαίου, δημιουργεῖται δ' ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν ἀτόμων, συνδεομένων διὰ κοινῶν ἰδεῶν καὶ συμφερόντων καὶ ἐκδηλοῦται δι' ἐπανειλημμένων ἐν τῷ βίῳ γεγονότων, ὧν τὸ κῦρος καὶ ἡ χρησιμότης ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς ὀλομελείας. Οἱ ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῆς ὑπάρχοντες κανόνες δικαίου δεόν πανδήμως νὰ ἀναγνωρισθῶσι, νὰ καθιερωθῇ δὲ τὸ ὑπέρτατον αὐτῶν κῦρος. Τί εἶνε δίκαιον; οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπη ὠρισμένως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἱστορίας, ἢ ν' ἀναλύσῃ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ καὶ τὸν σκοπὸν· ἀλλ' ἅπαντες ἐννοοῦσιν, ὅτι ὑφίστανται ἔκπαλαι διέποντες τὰς σχέσεις αὐτῶν κανόνες τινές, ὧν ἡ παράβασις σαλεύει τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς τάξεως· οὗτοι οἱ κανόνες καθίστανται ἀποδεκτοὶ σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐν πλήρει ἐκτιμήσει τῆς χρησιμότητος αὐτῶν. Τίς πρῶτος διετύπωσεν ὡς ἰσχύον κοινωνικὸν δόγμα τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν κανόνα, τίς κατέδειξε τὴν ἀνάγκην αὐτοῦ; οὐδεὶς καὶ πάντες. Ἡ ἀρχὴ ἄρα τοῦ ἐθίμου, ὅπως καὶ ἡ τοῦ δικαίου οὐ εἶνε ἡ ἀρχικὴ ἐκδήλωσις, εἶνε ἀγενεαλόγητος· οὐδεὶς οἶδεν ἐξ ὅτου ᾿φάνη· ἀλλ' ἀναγνωρίζεται τὸ κῦρος αὐτοῦ διὰ τινος ἀποφάσεως, πολλάκις δὲ καὶ διὰ τῆς βίας. Διὰ τοῦ ἐθίμου ἐκφαίνεται κατ' ἐξοχὴν ἡ περὶ δικαίου συνείδησις τοῦ λαοῦ, κατανοοῦντος τὴν ἀνάγκην τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ συντηρήσεως· ἐνῶ ἐχθρὶ καὶ δυνάμεις, ἐξ ἀγνοίας ἢ ἐν γνώσει, τείνουσι νὰ διασπάσωσι τοὺς μόλις ἀναγνωρισθέντας δεσμοὺς τῆς ἐνότητος, τὸ δίκαιον, διὰ τοῦ ἐθίμου ἐξωτερικευόμενον, κρατύνεται λεληθότως ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, κανονίζει τὰς σχέσεις αὐτοῦ, οὕτω δὲ καθίσταται ἡ πρώτη μορφή τοῦ δικαίου.

Τὸ ἔθιμον παρίσταται ἀτελέστερον μὲν κατ' ἐξωτερικὴν μορφήν, ἀλλ' ἐν τῇ ὑποστάσει αὐτοῦ εἶνε γνησιώτερον δημιούργημα τῆς ἐννόμου τάξεως (1). Εἶνε ἡ ἐκδήλωσις ἰσχυρᾶς κοινωνικῆς ζωῆς, αὐτὴ ἡ φωνὴ τῆς φύσεως, ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ δυνάμει δρῶσα. Ἀλλ' ἡ περίοδος τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον. Τὸ ἔθιμον εἶνε ὁ ἀγραφὸς νόμος τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Τὰ σιβύλλια

(1) Ἐτι κυριώτεροι καὶ περὶ κυριωτέρων τῶν κατὰ γράμματα νόμων οἱ κατὰ τὰ ἔθνη εἰσίν. (Ἀριστοτ. Πολιτ. III, 11).

βιβλία, ἐφ' ὧν εἶνε ἀναγεγραμμένοι οἱ κανόνες τοῦ ἐθίμου, δὲν εὐρίσκονται ἀποτεθειμένα ἐν τῷ ναῷ, ἢ ἐν ἄλλῳ περιόπτῳ καὶ σεβαστῷ εἰς τὸ δημόσιον τόπῳ, ἀλλ' ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ, διατηρούμενοι ὑπὸ τῆς μνήμης. Καὶ καθ' ὅσον μὲν ἡ κοινωνία εἶνε ὀλιγάριθμος, περιορισμένοι δ' αἱ σχέσεις αὐτῆς, τὰ ἔθιμα, ἀπὸ μνήμης διατηρούμενα, ἐπαρκοῦσιν εἰς τὴν ἐκάστοτε διακανόνισιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἰς τὴν συντήρησιν τοῦ καθεστῶτος. Κατὰ τὰς ἀρχεγόνους ἐκείνας ἡμέρας οἱ δεσμοὶ τῶν ἀνθρώπων ἐρείδονται ἐπὶ τῆς ἀφιλοκερδείας, διότι ἐλάχισται μὲν εἶνε αἱ ἀνάγκαι, ἐπαρκῆ δὲ τὰ μέσα τῆς θεραπείας. Ἡ ἱστορική αὕτη τῶν λαῶν περίοδος εἶνε ἡ ἀρχέγονος, ἡ ὑπερτάτη πασῶν καὶ δημιουργικωτάτη ἐν τῷ δικαίῳ. Πᾶν τὸ συμβαῖνον, κυρούμενον ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως ὡς ὑπέρτατος κανὼν τοῦ προσήκοντος ἢ μὴ, ἐκδηλοῦται καθ' ὑψηλότεραν ἔμπνευσιν καὶ βούλησιν· ἐν τῷ βάθει ἐκάστου κοινωνικοῦ θεσμοῦ ὑφίσταται τὴ τῆς θείας τάξεως καὶ δυνάμεως. Ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ ἀποκαλύπτονται ἐν σπέρματι μὲν, ἀλλ' ἔμπεπλησμένα θείας ὀμφῆς αἱ ἀρχέγονοι δυνάμεις τῆς ἱστορίας, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ὀρησκεία, αἵτινες μετὰ τοῦ δικαίου παρασκευάζουσι σὺν τῷ χρόνῳ τὴν πρὸς τὰ πρόσω ἐξέλξιν τῆς ἀνθρωπότητος.

§ 22 Νόμος.

Τῆς πρώτης ταύτης περιόδου, τῆς καθαρῶς δημιουργικῆς, ἐλαττωμένης ἐν δράσει, ἐπέρχεται ἡ κριτική, ἡ ὀργανωτική. Ὁ λαὸς ἀπόλλυσιν ἤδη μᾶλλον ἢ ἤττον τὴν ἰσχυρὰν πρωτοτυπίαν, τὴν δημιουργικὴν δύναμιν, δι' ἧς χαρακτηρίζεται κατὰ τοὺς πρώτους τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἐμφανείας χρόνους. Ἡ μνήμη ἐξασθενεῖ πρὸ τῆς ἀρχομένης νὰ λειτουργῇ συνηθέστερον σκέψεως, ποικιλομένων δὲ καὶ ἀναπτυσσομένων τῶν ἐν τῷ βίῳ σχέσεων καὶ ἀναγκῶν, ἄρα καὶ τῶν παρεπομένων συγκρούσεων, παρίσταται ἀνάγκη, ἵνα τὰ σιωπηλῶς ἤδη καθιερωμένα καθολικὰ δόγματα τῆς κοινωνικῆς τάξεως λάβωσιν ὀριστικώτερον κῦρος, καθιστάμενα ἐναργῆ καὶ προσιτὰ τοῖς πᾶσι δι' ἐπισήμου ἀναγραφῆς. Πρὸς τούτοις κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς βασιλείας τοῦ ἐθίμου εἶχε δημιουργηθῆ ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τῶν κοινωνικῶν στοιχείων, τῶν ἰσχυροτέρων πρὸς τὰ ἀσθενέστερα, ὑπέρτερα τις

τάξις, ἀληθὴς δύναμις, ἥτις ἤξιον, ὅτι κατέχει ἐκ παραδόσεως τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, οἵτινες ὡς ἐκ τῆς παρελεύσεως μακροῦ χρόνου δὲν ἦσαν καταληπτοὶ εἰς τὸ πολὺ πλῆθος. Συνήθως ἡ τάξις τῶν ἱερέων, τῶν μυσταγωγῶν τούτων τῆς θείας ιδέας καὶ ἀποκαλύψεως, εἶνε ἡ διαχειριστικὴ τοῦ δικαίου τούτου τάξις· γενεά, ἀξιοῦσα, ὅτι κατάγεται ἀπὸ τινος προφήτου ἢ ἀπεσταλμένου, δημιουργοῦ τοῦ ὑφισταμένου καθεστῶτος, ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὰς ἄλλας, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καθίσταται αὐθαίρετος καὶ ἰδιοτελής, περὶ οὐδενὸς μεριμνῶσα ἢ περὶ τῶν ἰδίων συμφερόντων· καθὼς διαχειριζομένη τὸ δίκαιον, ἐρμηνεύει τοῦτο ἐπὶ βλάβῃ τῶν πολλῶν ὑπὲρ τῶν ὀλίγων. Ἐν τοιαύτῃ στιγμῇ καθίσταται προφανὴς ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκλαϊκείσεως τοῦ δικαίου διὰ τῆς ἐπισήμου ἀναγραφῆς αὐτοῦ καὶ δημοσιεύσεως. Καὶ ὅτε μὲν ἐπιφαίνεται ἐν τῇ ὑπὸ τῶν ἐρμηνέων τοῦ δικαίου τυραννουμένη ἐκείνῃ κοινωνίᾳ ὑπερφυῆς ἀνὴρ, ἀναλαμβάνων ἐξ ὀνόματος τῆς συνειδήσεως αὐτῆς καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ θείου τὴν ἐργασίαν νὰ καταστήσῃ ὡς οἶόν τε δημοτικὰ καὶ παρὰ πάντων ἀσπαστὰ τὰ τέως ἰσχύοντα δόγματα τοῦ δικαίου, ὅτε δὲ ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ πρὸς τοῦτο. Ἡ διὰ τοῦ ἐθίμου κρατήσασα ἐπὶ μακρὸν χρόνον τάξις, διεπομένη ὑφ' ἐνὸς μόνου γένους, κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ ἀριστοκρατικὴ, ἥδη δὲ διὰ τῆς νέας κοινωνικῆς μορφῆς τὸ δίκαιον ρυθμίζεται ἐπὶ τὸ δημοκρατικώτερον πρὸς τὸ συμφέρον πάντων. Βῆμα προόδου εἶνε ἡ κοινωνικὴ αὕτη μεταμόρφωσις. Ὁ λαὸς δὲν μετέσχε ἀμέσως τῆς ἐργασίας ταύτης, ἀλλὰ δι' ἀντιπροσώπου· καὶ ἐν τούτοις ἡ νέα αὕτη ἱστορικὴ δημιουργία συμφωνεῖ πληρέστερον πρὸς τὰς ιδέας αὐτοῦ καὶ τὰς ἀνάγκας, πρὸς τὰς σχέσεις καὶ τὰ συμφέροντα. Ὑπὸ τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατίσχυσιν ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ δικαίου τῆς προνομιοῦχου τάξεως κατέλαβε τοῦτο μονομερῆ ἀνάπτυξιν καὶ σημασίαν, ἀλλ' ἥδη διεκδικεῖ χαρακτηριστικώτερον, καθολικώτερον, ὑφίσταται δὲ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινῆς βουλήσεως.

Οὕτως ἄρχεται ἡ δευτέρα φάσις τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου — ἡ περίοδος τῶν *Νόμων*. Πρώτερον τὸ ἔθιμον ἦτο μὲν ἀρχῆθεν προῖον τῆς κοινῆς συνειδήσεως καὶ βουλήσεως, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ κατέστη ἄγνωστον τοῖς πλείστοις, ἠρμηνεύετο δὲ καὶ ἐξετελεῖτο κατὰ τὰ συμφέροντα μιᾶς τάξεως. Ἡδη ὁ νόμος παρίσταται ἀναγεγραμμένος ἐπὶ

λιθίνων ἢ χαλκίνων πλακῶν, ἀποτεθειμένων ἐν τῷ ἱερωτέρῳ καὶ δημοτικωτέρῳ τόπῳ. Ἐκαστος δικαιούται καὶ δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτὸν καὶ ἐπικαλεσθῇ τὸ κῦρος αὐτοῦ. Ἀλλὰ τίνι τρόπῳ θέλει καθιερωθῇ, ἵνα τὸ κῦρος τοῦτο καταστῇ ὑπέροχον, τοῖς πᾶσι σεβαστόν, ἀληθῆς ἐκδήλωσις τῆς πανδήμου συνειδήσεως;

Ὁ νομοθέτης, ὅστις παρίσταται ἐν ὀνόματι τῆς κοινωνικῆς ὁλομειλίας νὰ κανονίσῃ ἐπὶ τὸ κρεῖττον τὴν ἐννομον τάξιν, δὲν πράττει τοῦτο, ἐπικαλούμενος τὴν λογικὴν τῶν περιστάσεων καὶ τὴν ἀνάγκην, παρίσταται συνήθως ὡς θεόθεν ἀπεσταλμένος μᾶλλον ἢ ὡς κοινὸς ὀνητός. Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, καθ' ἃς κρατεῖ τὸ ὑπερφυσικὸν ἐν ταῖς ιδέαις τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐπίκλησις τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ὑπὲρ εὐδοκίσεως τοιούτου ἔργου, ὁποῖον ἢ ἀποκατάστασις ἐννόμου καθεστώτος, παρίσταται ἀναγκαία. Πάντες οἱ νομοθέται τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἱστορίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκολουθοῦσι τῇ αὐτῇ τριβῇ ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτῶν. Κατὰ τὰς πρωτογόνους παραδόσεις πάντων τῶν λαῶν, οὐχὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησις αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις εἶνε ἡ βᾶσις τοῦ δικαίου. Παραλείπων τὴν Ἀνατολήν, ἐν ἣ κρατεῖ ἐν ταῖς σχέσεσι τῶν λαῶν αὐτῆς ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ, ἐν ἣ ὁ Μανοῦ, ὁ Ὅσιρις, ὁ Ζωροάστρης, ὁ Μωϋσῆς παρίστανται θεοὶ ἢ θεόθεν ἀπεσταλμένοι, παρατηρῶ, ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ὑπὸ θετικῶν ιδεῶν μᾶλλον ἐλαυνομένη Ἑλλάδι καὶ Ἰώμῃ, τὸ θεῖον παρέχει τὸ δίκαιον τοῖς ἀνθρώποις, εἶνε ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῆς ἐννόμου τάξεως. Ἐθρυλλεῖτο ἐν Κρήτῃ, ὅτι ὁ Μίνως ἀνήρχετο ἐπὶ τοῦ Δικταίου ὄρους, ἵνα παραλάβῃ παρὰ τοῦ Διὸς τὴν κρητικὴν νομοθεσίαν· ὁ Λυκοῦργος ἰσχυρίζετο, ὅτι μετέβη εἰς Δελφούς, ἵνα συμβουλευθῇ τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος· ὁ Νουμᾶς ἐνεπνέετο ὑπὸ τῆς νύμφης Ἥγερίας· ὁ δὲ Σόλων καὶ ὁ Ζάλευκος εἶχον τύχην τῆς συνδρομῆς τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀνὴρ, κατορθώσας νὰ πείσῃ τοὺς συγχρόνους περὶ τῆς θεόθεν ἀποστολῆς αὐτοῦ, εἶνε ἀληθῶς ἕκτακτος, ὑπέρτερος αὐτῶν, κοινωνικὸς μικρόκοσμος, περιλαμβάνων ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ τὴν συνείδησιν τοῦ συνόλου.

Ἡ νέα αὕτη περίοδος τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου εἶνε μονιμωτέρας κατὰστασις τοῦ λαοῦ, συντηρητικώτερον ὀργανοῦμένον καὶ σπουδαιότερον τῶν κοινωνικῶν αὐτοῦ δυνάμεων ἐπὶ ὠρισμένων καὶ ἀσφαλεστέρων θεμελίων· ἡ δὲ διὰ τοῦ ἐθίμου προπαρασκευαστικὴ ἐργασία ἐπερατώθη, νέον δὲ ἀνοίγεται τῇ κοινωνίᾳ στάδιον, ἐκ τῶν προτέρων

μᾶλλον ἢ ἦττον διαγεγραμμένον. Ἡ ἱστορικὴ γένεσις τοῦ δικαίου δὲν ὑφίσταται πλέον τὴν ἐπίδρασιν ποικίλων αἰτίων, ἀντιθέτων πολλάκις ἀλλήλοις, ἀλλὰ τελεῖται κατὰ τινὰ καθολικὸν κανόνα, ἐπισήμως ἤδη ἀναγνωρισθέντα καὶ καθιερωθέντα ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τοῦ νομοθέτου ἐν τῇ κοινωνικῇ συνειδήσει.

Ἐκ τῆς μορφολογικῆς ταύτης ἐξελίξεως τοῦ δικαίου κατάδηλον καθίσταται, ὅτι ἀρχὴ αὐτοῦ δὲν εἶνε τὸ ἔθιμον, τυχαῖόν τι γεγονός, πολλάκις ἐπαναληφθὲν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, βαθμηδὸν δὲ κτησάμενον κῦρος καὶ ἰσχὺν ἐν ταῖς σχέσεσι τῶν ἀνθρώπων, καθὰ ἰσχυρίζεται ἡ Ἱστορικὴ Διολογία, ἀλλ' οὐδ' ἐπίσης τελέως αὐτόβουλόν τι ἐκάστοτε δημιουργήμα τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ νομοθέτου, καθὰ ἐδίδαξαν οἱ περὶ τὴν θεωρίαν τῆς Κοινωνικῆς Συμβολῆς. Ἡ συνείδησις τοῦ δικαίου, ὑφίσταμένη παλαιόγονος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ἐξωτερικεύεται διττῶς, συμφώνως πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, τὸ μὲν πρῶτον διὰ τοῦ ἔθιμου, εἶτα δὲ διὰ τοῦ νόμου. Μεταξὺ ἀμφοτέρων τούτων ἄρα οὐδεμία ὑπάρχει κατ' οὐσίαν πλήν κατὰ μορφήν μόνον διαφορά.

Ὑφίσταται ἀλληλεγγύη, ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ ἐνεστῶτος ἔθνους τινὸς ἐν πάσαις αὐτοῦ ταῖς σχέσεσιν, ἀλλὰ πρωτίστως ἐν τῇ τοῦ δικαίου. Ἡ μία γενεὰ προσφέρει τὴν συμβολὴν τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἰς τὴν ἐπομένην, ἐν δὲ τῇ ἀλληλουχίᾳ ταύτῃ δημιουργεῖται ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ κοινωνικὴ εὐημερία. Οὕτως ἐξελισσεται καὶ τὸ δίκαιον· ἀλλ' εἶνε δημιουργήμα, κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν, οὐχὶ τοῦ τυχαίου ἢ τοῦ αὐτοβούλου, ἀλλ' ἠθικῶν δυνάμεων καὶ λογικῶν σχέσεων, ἐνεργουσῶν κατὰ τι ὠρισμένον σχέδιον ἐν τῇ κατασκευῇ αὐτοῦ καὶ τῇ πραγματώσει.

§ 23 Ἐνέργεια τοῦ Δικαίου ἐν τῇ περιόδῳ τοῦ Νόμου.

Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου περιόδῳ, καθ' ἣν ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐκυρώθη μονιμώτερον διὰ τοῦ νόμου, δὲν ἐκλείπει ἡ δημιουργικὴ αὐτοῦ ἐνέργεια. Ἡ ἐσωτάτη συνείδησις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν οὐδαμῶς ἀναισθητεῖ ἐπὶ τῷ λόγῳ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀρχῆς τινος ἢ θεσμοῦ ὡς θεμελιώδους δυνάμεως. Αἱ τὸ πρῶτον ἐνεργοῦσαι ἱστορικαὶ δυνάμεις ἐνεργοῦσιν ἐπίσης ἀπαραλλάκτως καὶ ἐν τῇ νέᾳ περιόδῳ τοῦ νόμου. "Ὅτι συμβαίνει ἐν τῷ σχηματισμῷ καὶ τῇ ἐξελίξει τῆς γλώσσης, τοῦτο συμβαίνει καὶ ἐν τῷ δικαίῳ.

Ἄναμφιβόλως ὁ ἄνθρωπος, καθὸ λογικὸν ὄν, κέκτηται πλήρη τὴν συνείδησιν τῶν διανοημάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ὄργανον, δι' οὗ δύναται νὰ ἐξωτερικεύσῃ αὐτά, δὲν δημιουργεῖται ἐξ ὑπαρχῆς τέλειον. Οἱ τύποι τῆς γλώσσης τελειοποιοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται καθ' ὅσον εὐρύνεται ὁ ὀρίζων τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀληθὴς γλῶσσα ὑπάρχει πάντοτε ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ, ἡκιστα δ' ἐν τοῖς βιβλίοις, ἐν αἷς ἀποτυποῦται ἢ ἐκάστοτε δύναμις αὐτῆς, οὐχὶ δ' ὀριστικὴ καὶ ἐνιαία εἰκὼν. Ὅτι πράττει ὁ νομοθέτης, ὑπέρτερόν τι πνεῦμα, ἐν τῷ ὀριστικωτέρῳ σχηματισμῷ τοῦ δικαίου διὰ τοῦ νόμου, τοῦτο καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ παραπλήσιος νομοθέτης. Καὶ ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ πρωταγωνιστεῖ ἡ ἔθνη συνείδησις, οὐχὶ δ' ἡ ἐλευθέρα προσωπικὴ ἐργασία ὀρισμένου ἱστορικοῦ ἀτόμου, συλλέγοντος τὰ τῆδε κάκεισε ἐσπαρμένα γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ καλλιτεχνικῶς συναρμολογοῦντος αὐτὰ εἰς πλήρη ἐνότητα. Τοιοῦτό τι ἔπραξεν ὁ Δάντης, ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς τῆς ἰταλικῆς γλώσσης· ἐπίσης καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς νομοθετεῖται τῆς γλώσσης, ἥτις ἀναμφιβόλως δὲν εἶνε ἀλλοτρία πρὸς τε τὸ ἔθνος καὶ πρὸς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ ἔθνους, ἐκδηλοῦσα ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἐσώτατον αὐτοῦ πνεῦμα. Ἀλλὰ δημιουργηθεῖσα καὶ διοργανωθείσα ἀπαξ ἡ γλῶσσα δὲν μένει στάσιμος· ἡ δὲ ἀνάπτυξις αὐτῆς καὶ ἡ περαιτέρω μὀρφωσις ἐξακολουθεῖ σὺν τῇ ποικίλῃ προόδῳ τοῦ ἔθνους, οὐ εἶνε τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανον.

Τοιοῦτό τι συμβαίνει καὶ ἐν τῇ μορφολογικῇ ἐξελίξει τοῦ δικαίου. Ἐν τῇ πρωτογόνῳ καταστάσει τῆς κοινωνίας, ὅποτε αἱ φυσικαὶ καὶ ἠθικαὶ αὐτῆς ἀνάγκαι εἶνε περιορισμέναι, τὸ δίκαιον ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ ἐθίμου· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ, πολλαπλασιαζομένων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ ἀξανομένων τῶν ἀναγκῶν, ἄρα καὶ τῶν ρυθμιζόντων ταύτας κανόνων, καθισταμένης δὲ προφανοῦς τῆς ἀνάγκης τῆς ἐνοποιήσεως τῶν κανόνων τούτων, ἐπέρχεται ἡ περίοδος τοῦ νόμου τὸ πρῶτον διὰ τινος *Κωδικοποιήσεως*. Ἡ μὲν περίοδος τοῦ ἐθίμου δύναται νὰ κληθῇ συνθετικὴ, δημιουργικὴ· ἡ δὲ τοῦ νόμου κριτικὴ, ὀργανωτικὴ· οὐχὶ διότι συντασσομένου ἐνὸς κώδικος, ἐπισήμως ἀναγορευομένων κανόνων τινῶν, ἐξασθενεῖ ἢ ἐκλείπει ἡ δημιουργικὴ τοῦ ἔθνους ἐργασία, ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον αἱ κοινωνικαὶ δυνάμεις, ἐν ζωηροτέρᾳ ζυμῶσει ἐνεργοῦσαι, εἶνε καὶ παραγωγικώτεραι καὶ πλαστικώτεραι. Ἐν τούτοις καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ περιόδῳ τὸ δη-

μιουργικὸν πνεῦμα τοῦ ἔθνους οὐ παύεται ἐνεργοῦν, μηδέποτε παραιτούμενον τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, τοῦθ' ὃ περ ἐν ἐναντία περιστάσει ἤθελεν εἶναι αὐτοκτονία. Ἐν τῷ κώδικι τῆς νομοθεσίας ἔθνους τινὸς ἐν πάσῃ περιόδῳ τοῦ βίου αὐτοῦ δὲν σημαίνεται ἡ στείρωσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς· ἡ περὶ δικαίου συνείδησις αὐτοῦ δὲν ἐλαττοῦται· τούναντίον δ' ἐξακολουθεῖ ἡ ἐξέλιξις, ἀλλὰ μᾶλλον λελογισμένως καὶ σκοπίμως. Τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἐκδηλοῦται καὶ κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιόδους, διότι ἡ νομοθεσία δὲν εἶνε ἔργον σπουδαστηρίου, δυναμένη ν' ἀπέδῃ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Τοῦτο τελεῖται καὶ ἐν τῷ μᾶλλον προηγμένῳ πολιτισμῷ, ἐν ᾧ ὡς ἐκ τῶν πολλαπλασιασθεισῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν αἱ φυσικαὶ δυνάμεις τοῦ λαοῦ ἐκδηλοῦνται ἤττον εὐκρινῶς. Οἱ νόμοι δὲν συντάσσονται ὑπ' ἀνδρῶν ξένων πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ τόπου, ἀγνοούντων τὸ ἱστορικὸν αὐτοῦ παρελθόν, τὸ ἐνεστός, τὸ μέλλον. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσωπείας δὲν εἶνε ἄρνησις τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἔθνους ἐν τῇ νομοθετικῇ αὐτοῦ ἐργασίᾳ· αὕτη εἶνε ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, παρακολουθοῦντος οὕτως ἢ ἄλλως τὴν ἐργασίαν ταύτην, εἰς ἣν παρέχεται τὸ κῦρος τῆς ἐθνικῆς ἀποδοχῆς καὶ ἀναγνωρίσεως.

§ 24 Φύσει καὶ θέσει Δίκαιον.

Τὸ θετικὸν τοῦτο δίκαιον, δημιουργημα τῆς ἱστορικῆς ἐργασίας τοῦ ἔθνους, ἀναγνωριζόμενον ὡς ὑπέρτατος κανὼν τῆς ἐννόμου τάξεως ὑπὸ τῆς ὀλομελείας τοῦ ἔθνους, δὲν ἔχει τελείαν λογικὴν ὄντότητα πρὸ τοῦ ἀπολύτου, τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οὐ δέον νὰ ἐκφράζῃ τὴν ἀλήθειαν, καθ' ὅσον αὕτη δύναται νὰ λάβῃ ὑπόστασιν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, καὶ ἐφαρμόζεται μὲν καθ' ὑποχρέωσιν ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ, καθὼ ἐπίσημον καὶ ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὀφείλοντος νὰ γινώσκῃ αὐτό, ἀλλ' ὑποχωρεῖ ἐκτάκτως πρὸ τοῦ φυσικοῦ ἐν ἡμέραις ἱστορικῶν κρίσεων καὶ μεταμορφώσεων, ὅποτε νέον δίκαιον καὶ ἄλλος κοινωνικὸς βίος διεκδικουῖσι τὸ κῦρος αὐτοῦ. Ἐν τῇ συνειδήσει τῆς γενεᾶς ἐκείνης τὸ δίκαιον τοῦτο δὲν ἐκπροσωπεῖ πλέον τὸ ἀληθὲς πνεῦμα, τὴν ἐνδόμυχον βούλησιν αὐτῆς, παρίσταται δ' ἀνάγκη νέας δημιουργίας συμφῶνως πρὸς τὴν ὑφισταμένην φιλοσοφικὴν ἐννοιαν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λαοῦ.

Τὸ θετικὸν δίκαιον, κατασκευαζόμενον ἐν εἰρηνικῇ ἢ βιαίᾳ ἱστορικῇ ἐργασίᾳ ὑπὸ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἔθνους, ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ γεωγραφικῇ περιφερείᾳ, εἴτε ὡς ἔθνον, εἴτε ὡς νόμος, διατελεῖ μὲν ἀλληλέγγυον πρὸς τὸ φύσει δίκαιον, ἀλλὰ καὶ σχετίζεται ἐκάστοτε πρὸς τὸν χαρακτῆρα, τὴν ιδιοφυίαν, τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, τὰ ἦθη τοῦ ἔθνους. Ἐκ τῆς μορφολογικῆς ποικιλίας τῶν φυλῶν παράγεται κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ μορφολογικὴ ποικιλία τῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου. Ἐκαστῇ ἱστορικῇ περιόδῳ ἐμφανίζεται σὺν τῇ ιδέᾳ αὐτῆς — ὀρησκείᾳ, ἐπιστήμῃ, τέχνῃ, βιομηχανίᾳ, ἐπὶ τέλους τῆ δικαίου. Ἡ ποικίλη παράστασις, ἢ κατὰ χρόνον καὶ τόπον διαφορὰ τοῦ δικαίου δὲν εἶνε ἀρνήσις τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκπροσωπούμενης κοινωνικῆς ιδέας, αἰωχὰ ἰσῆς, κατὰ τὸν ποιητὴν, ἀλλὰ τὸναντίον ἐξέλιξις πρὸς τὰ πρόσω, ἐπὶ τὸ κρεῖττον καὶ τὸ τελειότερον διαμόρφωσις. Τὸ δίκαιον εἶνε ζωὴ ἢ δὲ ζωὴ κίνησις. Ἴν δὲ τῇ ἀρχῇ ταύτῃ τῆς κινήσεως ἐγκείται ἡ δύναμις τῆς ἐξελίξεως, τῆς διηγεκοῦς μεταμορφώσεως ἀπὸ τύπων ἀπλουστέρων καὶ ἀτελεστέρων πρὸς συνθετωτέρους καὶ ἐντελεστέρους, ἐκάστοτε συμφώνους μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

Οἱ Θεσμοὶ τοῦ Δικαίου καὶ τὸ περιέχον.

§ 25 Γενικὰ ἀπόψεις.

Ὁ χαρακτῆρ τοῦ ἀνθρώπου ὑφίσταται ποικίλην διάπλασιν καὶ μεταμορφώσεως ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ σταδίᾳ. Ὁ ὀργανισμὸς αὐτοῦ, αἴτε φυσικαὶ καὶ αἱ ἠθικαὶ δυνάμεις δὲν ἀναπτύσσονται αὐτονόμως καὶ αὐτοτελῶς, ἀλλ' ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως καὶ μετ' αὐτὴν τῆς περιβαλλούσης κοινωνίας. Ἡ πρώτη ἀπρτυπώσεται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως, τῆς ψυ-

χῆς αὐτοῦ, ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν δὲ ταύτην δημιουργεῖται καὶ ἐξελίσσεται ἰσχυρῶς ἢ ἀσθενῶς ὁ πνευματικὸς καὶ κοινωνικὸς αὐτοῦ βίος, ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἠθικότης, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, οἱ θεσμοὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Ἐν τῷ ἱστορικῷ αὐτοῦ βίῳ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐκδηλοῦται ὁμοειδῆς, ἀλλὰ ποικιλόμορφος, παραλλάστων· τοῦτο δὲ ἀποδοτέον εἰς τὰς παρακολουθούσας τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην περιστάσεις, φυσικὰς ἢ κοινωνικὰς, ὧν δημιουργημὰ ἐμφανίζεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον (1).

Ἐν ταῖς πρώταις ἡμέραις τοῦ βίου αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται πρωτίστως τὴν ἐπίδρασιν τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Εἶνε τέκνον καὶ δημιουργημὰ τοῦτο ἢ ἐκείνου τοῦ κλίματος. Ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Πόλων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν παγετώδους ἀτμοσφαιρας ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἀτελῶς διαπλάσσεται, ὑποδουλοῦται δ' ἐκάστοτε, ἀδυνατῶν ν' ἀγωνισθῆ καρτερικῶς καὶ μετ' ἀποτελέσματος· αἱ δυνάμεις αὐτοῦ μόλις ἐκδηλοῦνται ἐν τῷ ἀνίσῳ τούτῳ ἀγῶνι, ἐντεῦθεν δὲ ἡ φαντασία, ἡ βούλησις, τὸ αἴσθημα ἐκλείπουν σχεδόν· ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου τῆς φυσικῆς παμβασιλείας ὑποτάσσεται πᾶσα ἀτομικότης καὶ δράσις· ὁ ἐξωτερικὸς παγετὸς προκαλεῖ τὸν ἐσωτερικόν· ἐντεῦθεν δὲ ἡ νάρκη καὶ ἡ πλημμελὴς λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ὁ ὕπνος τοῦ πνεύματος, ἡ ἐκλειψις βουλήσεως καὶ πάσης ἐλευθερίας. Ὑπὸ τὸν καυστικὸν ἥλιον τῆς χώρας τῶν Τροπικῶν ἐπέρχεται ἐπίσης ἡ παράλυσις πάσης φυσικῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας. Καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας περιστάσεις τὸ ἀνθρώπινον ἄτομον στερεῖται τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ, τῆς αὐθυποστάτου ἐκείνης ἐνεργείας, ἧς ἀποτέλεσμα εἶνε ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἱστορία.

Ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Πενταποτάμου κατώκησεν ἀπὸ αἰῶνων λαὸς, ἀνήκων εἰς τὰς εὐγενεστάτας κορυφὰς τοῦ ἀνθρωπίνου δένδρου καὶ εἰς ὃν ὀφείλομεν μεγάλην ἐκπολιτευτικὴν συμβολήν. Οἱ πλεῖστοι τῶν κλάδων τοῦ δένδρου παρήγαγον γονιμωτάτους καρπούς· οἱ Ἕλληνες, οἱ Λατῖνοι, οἱ Γερμανοί. Ἄλλ' ὁ ἰνδικὸς λαὸς, ὑπὸ διαφόρους ἐπὶ αἰῶνας διαπλασθεὶς καὶ διαβιώσας φυσικὰς καὶ ἠθικὰς συνθήκας, ὑστερεῖ οὐ σμικρὸν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὁμοδρόμων αὐτοῦ ἀδελφῶν λαῶν. Ὑπὸ τὴν τεραστίαν ἐπενέργειαν τοῦ ἰνδικοῦ κλίματος καταβάλλεται καὶ

(1) Εὐρίσκεις γάρ, ἐπὶ τὸ πλῆθος, τῆς χώρας τῇ φύσει ἀκολουθεόντα, καὶ τὰ εἶδεα τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς τρόπους. (Ἰπποκρ. περὶ ἀέρων, ὑδάτων καὶ τόπων § 124).

ἐξασθενεῖ τὸ ἄτομον, καταπλησσομένον καὶ ἐξαφανιζόμενον πρὸ τοῦ ἀπείρου. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ μεγαλείου τῆς φύσεως ἀχαλίνωτος παρασύρεται ἡ φαντασία, αὕτη κυρίως δεσπόζουσα ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ· πᾶν τὸ δι' αὐτῆς ἐκφραζόμενον εἶνε κολοσσαῖον, μεγαλοπρεπὲς ἴσως, ἀλλ' οὐχὶ ἀνθρώπινον, πραγματικόν, ἐλλείπει δ' ἀπ' αὐτοῦ ὁ ρυθμὸς, ἡ ἀρμονία, ἡ χάρις, αἱ ἀληθεῖς αὐταὶ τοῦ καλοῦ ὑποστάσεις. Ἐνθα ἡ φαντασία τέλεον κρατεῖ, ἐκεῖ ἡ κρίσις ὑφίσταται ἐλάττωσιν. Ἐν τῷ ἀπολύτῳ κράτει τοῦ χιμαιρικοῦ κόσμου τῆς φαντασίας αἱ πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις ἀναπτύσσονται πλημμελῶς, ἡ δὲ ἐλευθέρα ἀτομικότης, ἀφετηρία πάσης ἱστορικῆς δράσεως, ὑφίσταται τὸ κράτος τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων. Πᾶν τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐπιζητούμενον ἐν τῷ μεταφυσικῷ ὄνειρῳ, ὑφ' ὃ ἀποκαλύπτεται εἰς αὐτὸν ὁ κόσμος, ἐξέρχεται τῆς σφαίρας τῶν αἰσθήσεων, ἄρα τῆς πραγματικότητος. Ὁ βίος εἶνε ὄνειρον, ἐν ᾧ ὡς σκιά, ὡς εἴδωλα καμίντων, ἀνευ ζωῆς καὶ ἐνεργείας διασταυροῦνται πᾶσαι αἱ σκέψεις καὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, χιμαιρικαί, ἀνυπόστατοι, ἀφηρημένοι. Τούτου τοῦ λόγου ἕνεκα καθίσταται ἡ ὀρησκευτικὴ ἰδέα ἀπόλυτος δύναμις ἐν τῷ βίῳ τοῦ λαοῦ τούτου, ἀπορροφῶσα πᾶσαν ἄλλην αὐτοῦ δύναμιν καὶ ροπὴν. Ἰπὸ τοιαύτην φυσικὴν καὶ ἠθικὴν ὄντοτητα ἡ κοινωνία ρυθμίζεται καὶ ὀργανοῦται πλημμελῶς καὶ ἀτελεσφόρως καὶ σύναμα οἱ κυριώτατοι τῶν θεσμῶν αὐτῆς, οἱ τοῦ δίκαιου καὶ ἡ πολιτεία.

Ὅλως ἀντίθετον φαινόμενον ἐν τούτοις παρουσιάζει λαὸς τῆς αὐτῆς φυλῆς, ἀλλὰ σχῶν τὸ εὐτύχημα νὰ μορφωθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ ὑπὸ διαφόρους φυσικὰς συνθήκας. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶνε ἡ πίστις περὶ τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως, ἣν δύναται νὰ ἐξασκήσῃ ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὐκλίμα ἐν Ἑλλάδι εἶνε ἡμερον, συνδυάζον τὰς ἀκρότητας· κρατεῖ ἐν αὐτῷ τὸ μέτρον· αἱ τε φυσικαὶ καὶ αἱ ἠθικαὶ τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις δὲν ἐκμηδενίζονται οὐδ' ἐλαττοῦνται πρὸ τοῦ φυσικοῦ περιέχοντος· ἡ δ' ἀτομικότης αὐτοῦ διαπλάσσεται μὲν ἐν ἡρεμίᾳ, ἀλλὰ μετὰ πεποιθήσεως καὶ αὐτενεργείας· τὸ ἐπίγειον ἄτομον ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν αὐτοῦ δὲν διστάζει ν' ἀγωνισθῇ κατὰ τῶν θείων ὄντων, τῶν ὑπερφυῶν τούτων ἀντιπροσώπων τῶν φυσικῶν δυνάμεων· ἐν δὲ τῷ ὑπερανθρώπῳ καὶ κρατερῷ τούτῳ ἀγῶνι ἐσχηματίσθη καὶ διεμορφώθη ἡ ἐλευθέρα προ-

σωπικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Παρ' αὐτῇ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη, ἡ ἠθικὴ καὶ τὸ δίκαιον εἶνε καθαρῶς ἀνθρώπινα δημιουργήματα, δεδομένα τῆς σκέψεως καὶ οὐχὶ τῆς ἀποκαλύψεως· ἡ κοινωνία εἶνε φυσικὸν δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ δὲ αὐθαίρετον τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐν Ἰνδικῇ καὶ πανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ἔνθα ἡ δύναμις αὐτοῦ ἀπορροφᾷ πᾶσαν ἀνθρωπίνην.

§ 26 Ἐπίδρασις τοῦ φυσικοῦ περιέχοντος ἐπὶ τῶν θεσμῶν τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας.

Τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, σχηματιζομένου καὶ μορφουμένου τὸ πρῶτον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἔπεται καὶ ἡ παρεμφερὴς ἐξέλιξις τοῦ δικαίου. Ἄπαντες οἱ θεσμοὶ αὐτοῦ γεννῶνται καὶ ἀναπτύσσονται, τοῦ χρόνου προϊόντος, ὑπὸ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας, αἵτινες κατὰ φυσικὸν λόγον παραλάσσουν ἀναλόγως τῆς ποικιλίας τῶν χωρῶν καὶ τῶν κλιμάτων. Οὕτω τὸ δίκαιον τῆς ἰδιοκτησίας, ἐν τῶν ἀρχεγονωτάτων ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου δικαίων, δημιουργεῖται προγενέστερον ἢ βραδύτερον καὶ ἀναπτύσσεται ὡς ἐν τῶν θεμελίων τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ κλίμα. Ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Τροπικῶν ὑπὸ τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ὅπου κολοσσαῖα δένδρα παρέχουσι τροφὴν ἄνευ ἐργασίας καὶ πόνων εἰς πολυαρίθμους οἰκογενείας, ἥκιστα μεριμνῶσας περὶ τῆς αὔριον ἐν τῇ δαψιλείᾳ τῆς περὶ αὐτὰς φύσεως, ἡ ἀρχὴ τῆς ἰδιοκτησίας, ὡς κοινωνικοῦ θεσμοῦ, βραδύτερον ἀνεπτύχθη, οὐδὲ θεωρεῖται τοσοῦτον ἱερὰ καὶ αὐστηρὰ, ὅσον ἐν τοῖς ψυχροῖς κλίμασιν, ἔνθα ἡ ἀπορία τοῦ ἐδάφους, ὁ πόνος, μεθ' οὗ τοῦτο καλλιεργεῖται, ἡ σπάνις τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ ἄλλαι χρεῖαι ἐπιβάλλουσι πρωιατάτα τὴν ἀνάγκην τῆς ἀναπτύξεως τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας (1). Ὁ γάμος, ἡ ἱερωτάτη αὕτη τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν κρηπίδων τοῦ

(1) Ὑπάρχει ἐν Μεξικῷ καὶ ἐν Περουῦ κολοσσαῖον ὀπωροφόρον δένδρον, ἡ βαναλέα, ἧς ἡ γονιμότης εἶνε τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε δύνανται νὰ τραφῶσιν ἐξ αὐτῆς δεκάδες ἀνθρώπων. Κατὰ τὸν Ἀλ. Οὐμβόλδον (Nouvelle Espagne, τόμ. 2ος), ἀμφίβολον ἂν ὑπάρχη ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου ἄλλο φυτὸν, δυνάμενον ἐπὶ τοσοῦτου μικροῦ χώρου γῆς νὰ παραγάγῃ τοσοῦτο σημαντικὴν ποσότητα θρεπτικῆς οὐσίας.

κοινωνικοῦ βίου, παραλλάσσει κατὰ μορφήν ἐν ταῖς διαφόροις χώραις· ἀλλαχοῦ μὲν κρατεῖ αὕτη, ἀλλαχοῦ δ' ἐκείνη ἢ μορφή αὐτοῦ — ἢ μονογαμία, ἢ πολυγαμία — ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰδιοφυίας διαφόρου κλίματος. Τῆς Ἀστάρτης πατρίς εἶνε ἢ Ἀνατολή, ἢ χώρα τοῦ θερμοῦ ἡλίου, ἢ ἐστία τῶν αἰσθητικῶν παραφορῶν· ἀλλὰ τοιαύτη θεότης θὰ ἦτο ἀκατάληπτος διὰ τὸ πάνθεον τῆς Βαλχάλλας.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος, τοσοῦτον ἐναργῶς καταφαινομένη ἐν τῇ ποικίλῃ ἀναπτύξει τῶν θεσμῶν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, οἷον τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς οἰκογενείας καὶ παντὸς ἄλλου κοινωνικοῦ καθεστῶτος, σκοποῦντος τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἀτόμων ἢ τῶν ὁμάδων, ἐκδηλοῦται εὐρύτερον ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ δημοσίου δικαίου. Ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῶν θεσμῶν αὐτοῦ παρίσταται δρῶσα πληρέστερον ἢ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου, μᾶλλον αὐτόνομος καὶ ἐαυτῆς συνείδησιν λαμβάνουσα. Ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἐν τῇ εὐρυτάτῃ σφαίρᾳ τῆς ποικίλης αὐτῆς ἐνεργείας εἶνε τὸ ἀρτιώτατον καὶ πληρέστατον τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου, ὑφισταμένου τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κλίματος. Ἡ νῆσος, τὸ ὄρος, ἢ μεσόγεια, ἢ παραλία παριστᾶσι ποικίλας μορφὰς φυσικὰς· ἀναλόγως δ' αὐτῶν παρίσταται ἐπίσης κατὰ τοῦτον ἢ ἐκείνον τὸν τύπον ὁ ἄνθρωπος. Ἰσὺ τῶν ὀρέων κατοικεῖ ἢ ἐλευθερία. Ζεῖδωρος ἀήρ, εὐρὺς ὀρίζων, ὑγιῆς ἀτμόσφαιρα καθιστᾶσιν εὐτονώτερον καὶ μᾶλλον ἀδάμαστον πρὸς τοὺς κινδύνους καὶ τὰς κακουχίας τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα. Βαθύτατον αἶσθημα ἐλευθερίας διαπνέει τὰ στήθη τῶν κατοίκων τοῦ ὄρους, ροπή ἀκαταγώνιστος πρὸς ἀνεξάρτητον βίον. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐαυτὸν ἐλεύθερον, ὡς εἶνε ἐλεύθερος ὁ ὀρίζων, πρὸς ὃν καθ' ἐκάστην ἀτενίζει. Τοῦναντίον ὁ κάτοικος τῆς πεδιάδος ὑφίσταται τὴν πίεσιν τῆς πέριξ φύσεως· ὁ ὀρίζων αὐτοῦ εἶνε λίαν περιορισμένος· τὰ μέλη αὐτοῦ δὲν εἶνε πεπρωκισμένα ὑπὸ τῆς φύσεως διὰ τῆς εὐτονίας ἐκείνης, ἐφ' ἣ διακρίνονται οἱ κάτοικοι τῶν ὀρέων· τὸ ἦθος αὐτοῦ, τὸ ψυχικὸν φρόνημα εἶνε ἐπακλούθημα τῆς τοιαύτης φυσικῆς συστάσεως. Ἐν ταῖς συγκρούσεσι τῶν λαῶν, ἐν τῷ ἱστορικῷ ἀνταγωνισμῷ τῶν ἰσχυροτέρων πρὸς τοὺς ἀσθενεστέρους φυσικοὺς τε καὶ ἠθικοὺς ὀργανισμούς, οἱ κάτοικοι τῶν πεδιάδων καθίστανται δορυάλωτοι τῶν ὀρεινῶν, ἵνα ἐξέλθῃ ἐπὶ τέλους ἀπὸ τῆς συγκρούσεως ταύτης τὸ σύστημα τῶν τάξεων, ἄρνησις τῆς ἀρχεγόνου κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων, ἢ παρ-

Βασιλεία καὶ τὸ ἀπαισιώτατον πάντων τῶν ἱστορικῶν καθεστώτων, ἡ δουλεία.

Ἄνάλογος ἐπίσης σχέσις κρατεῖ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων τῶν νήσων καὶ τῆς μεσογείας. Τοὺς πρώτους διακρίνει ζωηρότης φύσεως, ἀκάθεκτος εὐκινησία, ροπή ἐκάστοτε πρὸς τὸ καινόν. Ζητοῦσι δηνεκῶς τὸ τελειότερον, τὸ ἀνυσιμώτερον· καὶ πρὸς τοῦτο δὲν δισταζουσι νὰ ἀναλάβωσι τοὺς δυσχερεστάτους τῶν ἀγῶνων καὶ κινδύνων. Στάδιον τῆς ἐνεργείας αὐτῶν δὲν εἶνε ὁ τόπος τῆς γεννήσεως, ἀλλ' εἰ δυνατόν ὁ σύμπας κόσμος· ἐνῶ κατ' ἀντίστροφον λόγον ὁ κάτοικος τῆς μεσογείας δὲν τολμᾷ νὰ ἐπεκτείνῃ τὰ ὄρια τῆς δράσεως αὐτοῦ πέρα τῶν ὀρίων τοῦ τόπου τῆς γενετῆς.

Ὑπὸ τοιαύτας φυσικὰς συνθήκας δημιουργεῖται ποικίλως ὁ ἠθικός χαρακτῆρ τῶν ἀνθρώπων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ πολίτευμα αὐτῶν, οἷον ἀντίτυπον τοῦ κλίματος. Ἀλλαχοῦ μὲν ἐμφανίζεται τοῦτο μᾶλλον ἐλεύθερον, ἀλλαχοῦ δὲ ἐξ ὀλοκλήρου ἀπολυταρχικόν. Ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ζωὴν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὑφ' οὗ δημιουργεῖται καὶ γαλουχεῖται, ἐν τῇ συνεργασίᾳ δὲ ταύτῃ καὶ τῇ ἐνότῃ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου ἀναπτύσσεται ἡ ἱστορία.

Ὀλίγα πολλάκις πλέθρα γῆς, ἀλλὰ γῆς ηὐλογημένης ὑπὸ τῆς φύσεως, προσφόρου δὲ ὑπὸ πᾶσαν ἔννοιαν πρὸς κατασκευὴν ἠθικοῦ ὀργανισμοῦ ἀτόμων καὶ ομάδων, δημιουργοῦσιν ὑπέροχον πολιτισμόν, ἀφοῦ πρότερον παρήγαγον τὸ προσῆκον πρὸς τοῦτο πολίτευμα. Ἡ πολιὰ Κρήτη εἶνε ἀσήμαντον σημεῖον γῆς ἐπὶ τῆς ὑδρογείου σφαίρας· ἀλλ' ὑπὸ δεξιὰν φυσικὴν κατασκευὴν τὸ ἀνθρώπινον ἄτομον ἔσχε μίαν τῶν ἰσχυροτάτων ἐμφανίσεων ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ. Ἐπὶ τῶν ὀρέων αὐτῆς ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ἐλικνίσθη ὑπὸ τῶν Κουρήτων, καταστάς ἡ ὑψίστη ἐκδήλωσις τῆς θρησκευτικῆς ιδέας ἐν Ἑλλάδι· ἀπ' αὐτῆς δ' ὀρμώμενος ὁ πρῶτος νομοθέτης τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἅμα πρῶτος ἐκπολιτευτῆς αὐτοῦ Μίνως διὰ σώφρονος πολιτεύματος, οὔτε ἄγαν ἐλευθέρου, οὔτε δουλικοῦ, ἐπεξέτεινε τὸ εὐεργετικόν αὐτοῦ κράτος ἐπὶ τῶν πέριξ χωρῶν· ἡ προνομιοῦχος αὕτη γῆ μέχρι τῆς σήμερον οὐκ ἐπαύσατο οὔσα ἐστία γενναίου φρονήματος καὶ ἀκαταδάμαστου χαρακτῆρος. Ἡ Ἑλλάς, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ὁποίας ὑψοῦνται ὄρη μέτρια καὶ διασταυροῦνται ποικίλα ρεύματα, περιβάλλεται δ' ὑπὸ ἀπεράντων παραλίων ὡς ἐκ τῶν διατεμνόντων αὐτὴν κόλπων, ἐμόρφωσε

ποικίλα, ἐλευθερώτατα κοινωνικά καὶ πολιτικὰ συστήματα, τὰ μέγιστα συμβαλόντα πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτῆς ἐπίδοσιν. Ὁ πολιτισμὸς εἶνε τὸ κατ' ἐξοχὴν δημιούργημα ἐλευθέρου πολιτεύματος, ὅπερ ἀδύνατον ἄλλως νὰ μορφωθῆ τοιοῦτον ἢ ὑπὸ ἐλευθέρων μόνον καὶ τὴν συνείδησιν ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας κεκτημένων ἀνθρώπων. Παραβληθῆσαν αἱ ἤδη μνημονευθεῖσαι χῶραι σὺν ἄλλαις φυσικῶς ὁμοιογενέσι πρὸς τὰς μεγάλας, τὰς ἀπεράντους χῶρας, τῆς Ἀσίας ἰδίᾳ, καὶ κατανοηθῆσεται εὐχερῶς ἡ ἀλήθεια τῆς θεωρίας περὶ τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἐξασκεῖ ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἐπὶ τῆς πρώτης μορφώσεως τῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ἀφ' οὗ πρότερον ἐμόρφωσεν αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, τὸν παράγοντα τῶν θεσμῶν τούτων.

Τῶν συγχρόνων τις συγγραφεὺς ἀπεφήνατο, ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος, ὁ ἠθικός, εἶνε μετάφρασις τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοῦ φυσικοῦ. Τοῦτο δὲν ἀποδείκνυται βεβαίως ἐξ ὀλοκλήρου διὰ τῆς ἱστορικῆς ἐπαγωγῆς. Εἶπον καὶ ἐν προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε ἀπλῆ μηχανή, ὄργανον ἀκούσιον, ὑφιστάμενον ὑποτελῶς τὰς ἐξωτερικὰς διακυμάνσεις τῆς ἀοράτου χειρὸς τῆς παντοδυνάμου φύσεως. Ὑπάρχει παρ' αὐτῷ λόγος καὶ βούλησις, κατὰ προαίρεσιν ἐκδηλουμένη ἐν πάσῃ αὐτοῦ ἐργασίᾳ. Ἡ φύσις τείνει νὰ καθυποτάξῃ αὐτὸν ἐν πάσῃ στιγμῇ, ὑποδουλοῦσα τὰς τε φυσικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτοῦ δυνάμεις. Ἀλλ' ἐκεῖνος εἶνε λογικὸν ὄν, εἰς ὃ αὕτη παρέσχεν ὠθησιν πρὸς τελειότητα. Ἡ ἱστορία εἶνε ὁ ἀψευδὴς μάρτυς τοῦ τεραστίου ἀγῶνος, ὃν διεξήγαγεν ὁ ἄνθρωπος κατὰ τῆς ὑποτελείας, εἰς ἣν κατεδίκασεν αὐτὸν ἐν τισὶ χῶραις μητρικῶν φύσεως. Ἐν τούτῳ δ' ἐγκεῖται τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ. Χῶραι, μὴ διατελοῦσαι ὑπὸ τὰς φυσικὰς συνθήκας, ἄς ἀνωτέρῳ ἐμνημόνευσα, παρήγαγον βεβαίως σὺν τῷ χρόνῳ καὶ τῇ ἐπιμονῇ τῶν κατοίκων θαυμάσια ἀποτελέσματα, ἐπακόλουθα τῆς νομοθετικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως καὶ ἐργασίας. Ἀλλ' ἐν γένει ἡ ἐπίδρασις τῆς φύσεως πρωταγωνιστεῖ ἐκάστοτε. Ἄν δὲ τοῦτο μαρτυρῆται ἐναργῶς ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῆς γλώσσης, τῆς ὀρησκείας, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης λαοῦ τινός, κατὰ μείζονα λόγον ἐκδηλοῦται ἐπὶ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ τάξεως, ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, τῆς κοινωνίας μὴ ἀπολλύσης τὴν ἀρχέγονον ἰδιοφυίαν παρὰ πάσας τὰς ἱστορικὰς αὐτῆς περιπετείας καὶ μεταμορφώσεις.